УДК 811. 161.2’373

М. С. Скаб

УНІВЕРСАЛЬНЕ ОФІЦІЙНЕ ЗВЕРТАННЯ ДО СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВИКА (ВТРАТИ, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ)

У статті на тлі опису й аналізу винятково актуальних загальних проблем пошуків українцями універсального етикетного звертання визначено основні закономірності, процеси й тенденції формування сучасного універсального звертання до українського військовика.

У статті піддано сумніву поширену тезу про використання козацтвом та іншими українськими національними військовими формуваннями звертання «товаришу» як універсального офіційного, розглянуто основні випадки використання складених номінацій адресата мовлення з компонентами «пане» і «товаришу», аргументовано доцільність офіційного використання в українському війську звертання «пане» як часткового вияву загальнонаціональної універсальної етикетної номінації адресата мовлення.

Ключові слова: *універсальне етикетне звертання, офіційне звертання, номінація адресата мовлення, звертання «пане», звертання «товаришу», звертання «пане товаришу» і «пане-товаришу».*

Skab M. S. Universal Official Address to the Modern Ukrainian Military Personnel (Losses, Achievements, Perspectives). *In the article, the main regularities, processes and tendencies of the formation of a modern universal address to the Ukrainian military are determined together with the description and analysis of extremely topical general problems of Ukrainians in the search of universal etiquette address.*

Actuality of the research lies in solving current topical problems of communication between Ukrainian servicemen.

The author disputes the widely spread thesis about the use by the Cossacks and other Ukrainian national military formations of the address ”tovaryshu” as a universal official address, discusses the main cases of the use of compound nominations of the speech addressee with the components ”pane” and “tovaryshu”, proves the expediency of the official use in the Ukrainian army of the address “pane” as a partial manifestation of the nationwide universal etiquette nomination of the speech addressee.

Conclusions and recommendations made can be used to improve and unify communication between Ukrainian military personnel.

Key words: *universal etiquette address, official address, nomination of the addressee, address «pane», address «tovaryshu», address «pane tovaryshu» or «pane-tovaryshu».*

Важливим складником комунікаційної системи будь-якого етносу є вироблені ним та акцентовані суспільством стереотипні одиниці спілкування, з-поміж яких чільне місце займають номінації адресата мовлення. У попередніх роботах ми вже описували ці явища. Зокрема зваживши на отримані в середині 80-х років минулого століття слушні рекомендації проф. Л. А. Лисиченко звернути увагу, крім граматики звертання, на його комунікаційно-прагматичні властивості, спробували осмислити найважливіші тенденції та процеси вироблення українською етнічною спільнотою упродовж усього періоду націєтворення універсальних етикетних (тобто прийнятих суспільством для ввічливого використання в усіх можливих комунікаційних ситуаціях) звертань [див., зокрема: 27; 28]. Різні аспекти таких номінацій адресата мовлення досліджували й лексикографували М. Білоус [4], С. Богдан [5], Е. Вєтрова [6], Р. Возна [7], С. Караванський [10], В. Кононенко [11],

© Скаб М., 2018

http://doi.org/10.5281/zenodo.1204261

О. Миронюк [12], Т. Панько і М. Білоус [16], Л. Підкуймуха [17], Н. Плющ [18], Н. Поліщук [19], В. Пономаренко [20], О. Пономарів [21], Я. Радевич-Винницький [22], Г. Сікора-Литвин [25], В. Сімович [26], О. Тузулакова [31], Є. Чак [32], Т. Шинкаренко [34] та інші дослідники. Частковим виявленням проблеми складного й суперечливого вибору сучасними українцями універсального етикетного ми вважаємо й колізії навколо фактичного законсервування радянського звертання *товаришу* в сучасному українському війську на тлі загального вектору спрямування українського суспільства на європейські й світові культурно-комунікаційні традиції та орієнтири (див. про це, зокрема, у працях Л. Белея [3], А. Нелюби [13], низці публіцистичних матеріалів, назви яких виразно демонструють гостроту суперечок [2; 7; 8; 9; 19; 24; 29; 30; 32; 33; 34]).

Мета цієї розвідки – описати й критично проаналізувати визначальні тенденції вибору сучасними українцями прийнятної для них універсальної офіційної номінації військовиків. Для досягнення поставленої мети потрібно реалізувати низку конкретних дослідницьких завдань: опрацювати, узагальнити й систематизувати погляди дослідників (попередніх епох та наших сучасників) на проблеми пошуків українцями універсального етикетного звертання; вивчити й систематизувати аргументи прихильників і противників використання тих чи тих номінацій як універсальних; установити закономірності використання «потенційно універсальних» номінацій та їх поєднань у критичні моменти націєтворення; зробити висновки про відбиття в проаналізованих номінаціях адресата мовлення та процесах його називання, основних визначальних тенденцій вибору українцями універсальних номінацій адресата мовлення.

Упродовж становлення й розвитку етносу українці нагромадили кілька номінацій адресата мовлення (передусім *пане / пані, товаришу / товаришко, добродію / добродійко* та *громадянине / громадянко* та інші), які з кінця XIX – початку XX ст. вступили в активну конкуренцію за набуття ними статусу універсального звертання. З плином часу окремі з названих вище потенційно універсальних етикетних звертань (сказане, думаємо, стосується номінацій *добродію / добродійко* та *громадянине / громадянко*) послабили свій натиск і більшою чи меншою мірою вийшли з боротьби за універсальність.

Із постанням незалежної Української держави намітилася виразна тенденція до набуття універсальності найменуванням адресата *пан / пані*, що виявилося, зокрема, у його лексикографічній кодифікації в окремих словниках, усталенні названого в офіційному спілкуванні перших осіб держави та цілих суспільних прошарків і сфер діяльності, що було закріплено відповідними законами та статутами (зокрема, підтвердженнями такого процесу можна назвати закріплення звертання *пане* (*пані*), як вжитого самостійно, так і з додаванням назви посади, прізвища в офіційній сфері, що відбиває дефініція в «Новому тлумачному словнику української мови»: «Пан, а, ч. 3. У Польщі, Литві, Україні і Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно осіб чоловічої статі» [14, III, с.196].

Окреслений процес, на жаль, не був односпрямованим і загальним для всіх сфер існування сучасного українського етносу. Так, 2004 року, як

іронізує проф. Л. Белей, «мабуть, не без ностальгії за радянськими часами й за зразком путінської Росії в силових структурах нашої країни до військових офіційно промовляють *товаришу*» [3]. Ось як пише про це харків'янин проф. А. Нелюба: «Після розпаду СРСР у тимчасових статутах ЗС України запропоновано два звертання на вибір: *пан* і *товариш*. По деякім часі із двох пропонованих етикетних зразків звертання залишилося тільки пан. Проте на кінець 90-их років минулого століття – початок XXI століття Верховна Рада України ухвалила закони про статути ЗС України, у яких усупереч реальному станові змінено етикет звертання поміж військовиків. Наприклад, у Статуті внутрішньої служби таку заміну здійснено у формі передтекстового застереження: «У тексті статуту слова "Товаришу (пане)" та "товаришу (пане)" замінено відповідно "Товаришу" та "товаришу"» [13, с. 72].

На тривалий час наше суспільство знову було втягнуто в псевдонаукову дискусію щодо питомості / непитомості, власне українськості / неукраїнськості звертань *пане* і *товаришу*. Серед аргументів на користь звертання *товаришу* переважали тези щодо незвичності звертання *пане* серед більшої частини пострадянського війська, особливо колись тотально компартійного офіцерства, зумовленої «фантомними» болями-згадками про молодість й інерційністю мислення багатьох комунікантів. Як писала 5 лютого 2004 року газета «Сегодня», один з міністрів оборони України народний депутат Олександр Козьмук уважав, что «товариш» – «традиционное для украинской армии», «наиболее привлекательное обращение», депутат-комуніст Георгій Крючков називав те, що відбулося, уніфікацією, а їхній опонент Андрій Шкіль із фракції БЮТ, цілком схвалюючи прагнення до уніфікації, пропонував навпаки видалити слово *товариш*, вбачаючи в тому, що відбувається, «процес руйнування української традиції в армії» [15].

Доволі часто для підтвердження істинності своєї позиції сперечальники посилалися й на думку конкретних громадян, передусім військових. Для прикладу наведемо кілька промовистих цитат (спеціально зберігаючи мову оригіналу): «Я и раньше никого паном ни разу не назвал, – говорит полковник медслужбы Юрий Крамаренко, начальник отделения Главного военного клинического госпиталя Минобороны Украины. – У нас, врачей, отношения в основном неформальные, обращаемся по имени-отчеству, но в официальных случаях я применял слово товарищу. Так что решение Верховной Рады точно совпало с моими внутренними убеждениями, и я, естественно, приветствую такие изменения в Уставе»; «В армии независимой Украины я прослужил 10 лет, – рассказывает полковник запаса Сергей Купреев, бывший заместитель начальника Главного управления Железнодорожных войск – командующего Железнодорожными войсками Минобороны Украины. – И мне сотни раз приходилось применять обращение *пан*. Отношение к нему у меня двоякое. Когда солдат обращается так к старшему офицеру или генералу – наверное, это эмоционально правильно. Когда наоборот – не уверен... Но в принципе обращение *товарищу* мне ближе» [15]; «Якось під час відпочинку у Феодосії їхав у місцевій маршрутці та почув розмову двох українських військовослужбовців-контрактників. Вони обговорювали звертання *пан*, яке разом зі звертанням *товариш* на той час

було передбачене військовими статутами Збройних Сил України. <...> Обидва військовики дійшли висновку, що звертання *пан* не просто не личить людині у військовій формі, а навіть ображає її честь і гідність» [2].

Повернення у військо виключно звертання *товаришу*, крім політиків лівого спрямування (передусім комуністів), підтримували й окремі науковці, спекулюючи при цьому на ніби-то українських традиціях найменування. Так, неодноразово проголошувано тезу про те, що номінацію особи *товариш* і відповідне звертання «нам ніхто не нав'язував, вони наші з діда-прадіда», що «звертання *товариш* було особливо популярне в козацькі часи [...], наявне в офіційних документах, думах і піснях [...], за буремних революційних років ним з однаковим успіхом користувались і більшовики, і діячі Української Народної Республіки» (П. Толочко). Лукаві твердження про «козацькість» звертання *товаришу* як офіційного допомогли відвертим та прихованим прихильникам «руського мира» пригальмувати незворотній перехід війська на загальноєвропейське й світове *пане*, поселивши в головах значної частини українців когнітивний дисонанс між усвідомлюваною європейською спрямованістю суспільства, з одного боку, і збереженням радянського («совкового» – в уявленні молодих українців) звертання.

На перший погляд, *товаришу* як назву адресата мовлення справді активно використовувано впродовж усієї історії українства, проте в побутовому спілкуванні чи як компонент складених найменувань, першою частиною яких у переважній більшості ситуацій було звертання *пане* (так, наприклад, у ґрунтовних студіях про мову українських козаків польської дослідниці М. Стрихарської-Бжезіної звертання *товаришу* назване як одне з-поміж низки інших можливих [34, с. 309-315].

Думаємо, такі використання не можна трактувати як універсальні на той час офіційні чи етикетні звертання. Свого часу, висвітливши цю проблему в низці публікацій про пошуки українцями універсального етикетного звертання, з'ясуванню основних закономірностей та тенденцій його появи, функціонування та подальшого розвитку, ми зробили найзагальніші висновки, що вибір нашою спільнотою універсального етикетного звертання зумовлений цілим комплексом екстралінгвальних чинників, з-поміж яких визначальними є обраний на певному етапі культурно-цивілізаційний вектор розвитку нації та традиції називання осіб, що склалися в різні часи на різних українських землях, які до того ж часто перебували під владою різних чужинців. Внутрішньолінгвальними чинниками набуття лексемою статусу універсального найменування адресата мовлення є, з одного боку, належність слова до важливої для певної спільноти в певний час її існування семантичної групи назв, а з іншого боку, здатність такої лексеми до десемантизації, без якої набуття повної «універсальності», як показує український досвід, видається неможливим.

Вибір універсального етикетного звертання в критичні моменти націєтворенння, часи найзатятішого ідеологічного та й збройного протистояння прихильників різного бачення розвитку нації, у яких конкуренція між потенційними універсальними номінаціями адресата мовлення сягає найбільшого напруження, що, зокрема, виявляється й у пошуку проміжних

компромісних варіантів такого визнання. У комунікаційній практиці українців у ХХ ст. траплялися хоча й доволі рідкісні, але дуже симптоматичні й цікаві з погляду пояснення їх виникнення номінації, у яких у різний спосіб мовці поєднували лексеми, які претендували і зараз претендують саме на роль універсальних звертань. Здебільшого таке використання фіксуємо в періоди жорсткого, а часами й жорстокого, протистояння антагоністичних традицій, що давало підстави вбачати у таких номінаціях своєрідний комунікаційний конформізм, намагання чи то зменшити таким називанням градус протистояння, чи то догодити усім його учасникам. Так, опрацювання текстів художньої літератури, публіцистики дає підстави говорити про доволі системне використання номінацій типу *пане товаришу* і *пане-товаришу*, які попри їхню велику формальну схожість принципово різняться, на наш погляд, своєю прагматикою та функційною семантикою. У текстах художньої літератури та публіцистики трапляються чотири основні різновиди використання звертання *пане товаришу* чи *пане-товаришу*: Це, по-перше, мікроконтексти, у яких автори різних часів описують події Козаччини: ***Панове-товариші!*** *Послухайте нашої ради, кого на гетьмана обрати!* (І. Нечуй-Левицький); *Апостол крутив свій дивно закоцьорблений вус. – Та що ви його так крутите,* ***пане-товаришу****, як мошко пейси? – жартував Ломиковський* (Б. Лепкий); *Кошовий моргнув значуще на усіх, щоб не зрадився хто з тим, що всім було відомим. – Ти,* ***пане-товаришу****, не проси, а приказуй. Ми всі готові тобі послужити...* (А. Чайковський); *І я такий,* ***пане-товаришу****, – смутно сказав Карпо* (В. Шевчук); по-друге, мікроконтексти, які в широкому розумінні стосуються національно-визвольних змагань першої чверті ХХ ст., коли звертання *пане товаришу* і *пане-товаришу* використовувано як універсальні номінації адресата мовлення, прийняті для окремих військово-політичних формацій: зокрема січового стрілецтва й воїнів УНР і дбайливо збережені їхнім оточенням і нащадками: *Моя батарея стоїть ось за селом без будь-якого прикриття. –* ***Пане товаришу****, – відказав старшина, – як я можу за них ручатися: мобілізували силою, ну й тікають.* (П. Панч); відголосок такого використання ми знайшли в сучасному тексті: *Прийміть,* ***пане-товаришу*** *Володимире, (знаємо, що так по-братньому велося звертатися між січовими стрільцями), щиру подяку за ці запросини до світлиці Слова Шевченка й товариські гостини*; по-третє, окреме специфічне використання *пане товаришу*, яке свого часу описав В. Сімович: *Був час, що старше покоління завело було для молодших товаришів праці (професори — для студентів, старші виділові – для молодших і т.д.) – сполуку:* ***пане-товаришу****. Це збереглося подекуди й досі, й міркую, що таку товариську форму зберегти слід!* [25]; по-четверте, мікроконтексти, у яких ужито складене звертання *пане товаришу*, причому перший його компонент використано у функції універсального етикетного а другий – як конкретизатор, уточнювач статусу адресата мовлення: *Добрий день,* ***пане-товаришу комісар****, – вклонився він, знявши шапку. – Я не пан і не комісар, – зауважив Назаров. – До мене звертаються просто... товариш. – А я ж так просто й звертаюся,* ***пане-товаришу комісар****, – продовжував ґазда, позираючи на селян, з якими він разом сюди* (А. Шиян); ***Пане-товаришу!*** *– волав господар. Навіть не взувшись, в одному лише галіфе, Федір побіг до дверей,*

*одчинив. Під дверима стояв господар, на переляканому обличчі стрибали білі губи. – **Пане-товаришу**, война!* (А. Дімаров); *Ото, **пане-товаришу комісар**, як хочете, то повім, як було, – починає він, пхаючись наперед. – Товаришу, без «пане», – поправляє його Костюченко і посміхається. – А, так, так. Коли ж запхався мені той пан у голову, щоб його чорна хвороба вдарила, що й викинути не можу* (Г. Тютюнник); *То я вам кажу, **пане-товаришу**, що цього ґазду ми вже сьогодні кликали, але як ви так просите зайти до нього ще раз, то чого би не зуважити вашу волю* (М. Матіос); *Таже, кажу, знаєте, **пане-товаришу** Городов, що мені тої книжки треба, й так уже «Біблію» сте забрали* (В. Портяк).

Звертання четвертого типу характерні для часів активного воєнного протистояння зі швидкою зміною влад і відповідно й традицій, цим владам притаманним. Сюди ми відносимо часи збройного протистояння у 20-х роках ХХ ст., а також у 40-50 рр. особливо на Західній Україні. Відразу наголосимо, що не вважаємо такі номінації виявом певної комунікаційної розгубленості, нерозбірливості, навіть політичного конформізму. Навпаки, мовці, всупереч логіці запопадливого пристосуванства, усе ж спочатку автоматично вживають звичну форму етикетного універсального звертання *пане*, а лише потім доповнюють її номінацією *товаришу*, яку відповідно використовують уже не як універсальну (яку можна й потрібно застосовувати до усіх знайомих та незнайомих адресатів мовлення), а як таку, що уточнює, ідентифікує статус адресанта. В аналізованих складених номінаціях упадає в око універсальне використання саме лексеми *пане*: вона в абсолютній більшості випадків стоїть у препозиції, а інша потенційно універсальна номінація адресата мовлення або просто уточнює (конкретизує), особу, що є адресатом у цьому комунікаційному акті. У мікроконтекстах, де друга потенційно універсальна номінація є прикладкою, вона виступає власне означенням до «універсальної» номінації *пане*. Опосередкованим аргументом на користь такого нашого припущення є й майже абсолютна відсутність у нашій картотеці складених номінацій з компонентом *товаришу* в препозиції (типу *товаришу пане*, *товаришу-пане)* тобто у функції універсального офіційного етикетного звертання.

Описане вище дає підстави стверджувати, що наведені приклади звертання *товаришу* в складених найменуваннях не є випадками використання такого звертання в статусі універсального офіційного чи етикетного; у ролі такого звертання навіть в аналізованих часткових контекстах виступає номінація адресата мовлення *пане*.

Аналізуючи аргументи на користь використання звертання *товаришу* в українському війську вже цитований А. Нелюба зауважує: «У ЗМІ законодавці й військовики намагалися пояснити й виправдати таке рішення не правовими чи мовно-етичними мотивами, а необхідністю подолати ‘дідівщину’. Зазначене обґрунтування змін є нікчемним, оскільки історичний і сучасний зміст слова *товариш* в українській мові позначав і позначає рівних між собою осіб (звідси і товариство – об’єднання рівних, однодумців); суть і принципи існування військових і воєнізованих підрозділів ґрунтуються на суворому підпорядкуванні молодшого старшому» [13, с. 72]. Учений доходить слушного висновку, що «товариш як елемент звертання суперечить

основам існування військової служби» і наводить низку аргументів: «По-перше, за словом *товариш* зверталися і в армії радянських часів – 'дідівщину' не подолали, вона квітувала і плодила негаразди військової служби. По-друге, військовики, міліціянти, інші воєнізовані структури тепер існують у позанаціональному етикеті: адже таке звертання узаконено тільки в межах цих структур і тільки для їхніх службовців. ...По-третє, ураховуючи нині модний гендерний аспект і реальність військової служби жінок, постає цілком резонне запитання: як звертатися до жінки? По-четверте, іменники ввічливого шанобливого звертання, крім усього іншого, хочемо того чи ні, виступають ідентифікаторами особи, спільноти, часу, епохи» [13, с. 72-73]. Підсумовуючи, проф. А. Нелюба ставить риторичне запитання: «То хто ж ми сьогодні: товариші = радянські = совіцькі = несамостійні = бездержавні = в єдиному просторі з північним сусідою = у минулому чи інші?» [13, с. 73]. Міркуючи щодо можливості *офіційного* звертання *товаришу* в нашій мові, проф. Л. Белей наполягає: «Українці не мусять переймати ані російського, ані китайського досвіду. Вони повинні зважити на факт, що в їхній мові товариш – це, передусім, „людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, щирий друг, приятель". Така багатозначність іменника стає на заваді використанню його в ролі офіційного звертання, яке не має породжувати ніяких приватних алюзій» [3].

Особливо дивним та недоречним вважаємо звертання *товаришу* до українських військовиків у сучасних бойових умовах, коли власне «*товариші*» воюють з «*товарищами*». Цікавими в цьому сенсі є міркування вчених-філологів з Чернівецького національного університету, які в складі ЗСУ брали участь у так званій АТО. Так, офіцер-артилерист, кандидат філологічних наук Андрій Гречанюк стверджує: «Моє особисте ставлення до форми звертання *товариш*, *товаришу* в сучасному війську є негативним. На те є кілька причин. Перша та, що не всяк мені товариш і не всякому товариш я. Друга причина та, що на моє глибоке переконання, повинна бути повага і шана до військового звання. Саме повага до звання, яку, власне, знищили радянські офіцери, перейнявши найгірші традиції царської армії. Знівельовано це було тим, що до нижчого за званням верталися на *ти*, а віртуозній трансформації слів і творенню неологізмів міг позаздрити маститий лінгвіст. Вважаю, що форма звертання у війську повинна бути саме *пане*. І немає значення, хто до кого звертається – чи то підлеглий до начальника, чи то начальник до підлеглого. Саме така чітка, яскрава й категорична форма звертання сприятиме витворенню якісно нових відносин в армії. І третя причина мого негативного ставлення до *товариша* у війську є та, що, на мій погляд, це пережитки совдепівської утопічної ідеології «всє-люді-братьйа». Власне оці відрижки-пережитки і продовжують совєцькі холопсько-снобістські традиції і заважають витворенню нормальних і чітких відносин у війську». На думку офіцера-десантника, кандидата філологічних наук Олега Горбатюка, «щоб уникнути звертання *товаришу*, краще вживати – *пане*. Серед учасників популярні звертання *побратиме* або *друже*, але є побоювання, що казенщина згодом може знівелювати все смислове навантаження, яке вкладається в ці звертання».

Вважаємо, що все викладене вище створює підстави для запровадження в сучасному українському війську саме звертання *пане* в ролі універсального та офіційного. Цілком підтримуємо в цьому сенсі чітку й однозначну позицію проф. А. Нелюби «Український національний мовний етикет із трьох слів ввічливого (не рольового) звертання (пан, добродій, громадянин) здавна пропонував використовувати слово *пан*: до однієї особи – *пане полковнику*, *пане сотнику*, до багатьох – *панове козаки, панове офіцери*; природним є звертання до жінки – *пані майоре, пані генерал-лейтенанте*. Використання цього слова знімає всі ... мовні, комунікаційні й етичні негаразди» [13, с. 73]. Такий підхід відповідатиме загальним тенденціям розвитку апеляційних систем мов у пострадянських країнах, адже, як слушно стверджує журналіст Радіо Свобода Л. Ройтман, позбування у війську звертання *товаришу* – характерне для більшості пострадянських країн, а його збереження – лише особливість росіян [23].

Перехід військовиків на *пане* стане реальним кроком українців для остаточного утвердження цього звертання як універсального і в такий спосіб наблизить їх до європейських та світових комунікаційних стандартів, адже «звертання *пан* є мовною формою міжнародної ввічливості, для якої характерні правила, що, не будучи юридично обов'язковими, використовуються в міжнародній практиці внаслідок їх практичної зручності на засадах взаємності чи за бажанням держави, що їх застосовує» [19, с. 132].

Таким чином, здійснений аналіз мовного матеріалу, з'ясування особливостей конкурування за універсальність функціонування в українському суспільстві номінацій *пане* і *товаришу*, дає підстави стверджувати, що немає об'єктивних підстав протиставляти вже практично універсальному для сучасного українського суспільства офіційному звертанню *пане* / *пані* звертання *товариш* / *товаришу* в спілкуванні військових як ніби-то таке ж за прагматично-комунікаційними функціями, маніпулюючи при цьому псевдоісторичними аргументами, а насправді вкотре протягуючи підступну й хибну гібридну ідеологію «русского мира» як єдиного культурно-мовного простору. Подальші перспективи досліджень вбачаємо, зокрема, у вивченні загальних тенденцій появи універсальних звертань загалом та універсальних (статутних) звертань військовиків у мовах народів посттоталітарних держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Баран Я.** Рецензія на книгу Володимира Качкана «Сповідь душі: Ярема Гоян в ограненні часу». URL: http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2014/04/28/074659.html. 2. **Басараб С.** Пан товаришу не друг? // Військо України. 2016. 26 лютого. URL: http://viysko.com.ua/journal/pan-tovary-shu-ne-drug/ 3. **Белей Л.** Пан або пропав // Український тиждень. 2011. 29 червня. 4. **Білоус М.** Чарівні слова. *Урок української*. 2002. № 10. С. 36-38. 5. **Богдан С. К.** Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К.: Рідна мова, 1998. 475 с. 6. **Вєтрова Е. С.** Звертання *пане*, *пані*, *добродію*, *добродійко* в українському мовному етикеті. *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.* Випуск 15. Донецьк: ДонНУ, 2007. С. 351-355. 7. **Возна Р. Ф.** Товаришу чи громадянине? *Культура слова*. К.: Наук. думка, 1981. Вип. 20. С. 98-100. 8. **Дмитренко І. Д.** Невже слово товариш «ретро». *Трибуна лектора*. 1989. № 8. С. 24-25. 9. **Захарків О. В.** Товаришу – пане – добродію? *Просвіта*. 1990. Вип. 14. С. 7. 10. **Караванський С.** Практичний словник синонімів

української мови. К.: Обрій, 1993. 472 с. 11. **Кононенко В.** Регіональний аспект загальнонародного. *Урок української*. 2002. № 9. С. 27-29. 12. **Миронюк О.** Історія українського мовного етикету. Звертання. К.: Логос, 2006. 167 с. 13. **Нелюба А.** Антиюридичний словник: регламентація мовного етикету в законах. *Держава і право*: сер.: *Юридичні науки*. 2016 . Вип. 71. С. 71-83. 14. **Новий** тлумачний словник української мови: У 4 томах.– К.: "Аконіт", 1999. Т.1-4. 15. **«ПАН» «ТОВАРИЩУ» НЕ ТОВАРИЩ.** «Сегодня», 2004. 5 лютого. URL. https://www.segodnya.ua/oldarchive/c2256713004f33f5c2256e30004cd5de.html. 16. **Панько Т.**, Білоус М. Слово в духовному житті нації. К.: Знання, 1995. 96 с. 17. **Підкуймуха Л. М.** Етикетні формули звертання в мовленні жителів міжвоєнного Львова. *Мова: класичне — модерне — постмодерне*: збірник наукових праць. 2016. Вип. 2. С. 331-344. 18. **Плющ Н. П.** Формули ввічливості в системі українського мовного етикету. *Українська мова і сучасність.* К: НМКВО, 1991. С. 90-98. 19. **Поліщук Н.** Пан. Товариш. Добродій. *Культура слова.* К.: Наук. думка, 1996. Вип. 46-47. С. 132-138. 20. **Пономаренко В. П.** Категорія звертання та засоби її вираження в індоєвропейських мовах – етапи історичного розвитку і сучасність. Монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 368 с. 21. **Пономарів О.** Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. К.: Либідь, 1999. С. 173-174. 22. **Радевич-Винницький Я.** Етикет і культура спілкування: Навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2006. 291 с. 23. **Ройтман Л.** Господа или товарищи — обращение в современной России Архів Радио Свобода. 1999. 30 березня. URL. https://www.svoboda.org/a/24202745.html. 24. **Рудюк С.** Яка форма звертання має бути в українському війську: «пане» чи «товаришу»? // Нація і держава. 2003. URL. http://loippo.lviv.ua/files/2013/Metodyka/Zaxyst-Witch/Dyskusia/02_pdf.pdf. 25. **Сікора-Литвин Г.** Мовний етикет Львова: формули ввічливості. *Мова і культура.* К.: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2010. Вип. 13. Т. V (141). С. 192–204. 26. **Сімович В.** Наша товариська мова // Назустріч. Ч.5. 1 березня 1934. С. 1. 27. **Скаб М. С.** Пошуки «універсальної» етикетної номінації адресата мовлення (втрати, здобутки й перспективи). *Наук. вісник ЧУ.– Слов'янська філологія.* Зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2001. Вип. 117-118. С. 85-95. 28. **Скаб М. С.** Традиційне і нове в апеляційному складнику комунікаційного етикету українців // Dialog z tradycją. T. III : Język – komunikacja – kultura / pod red. nauk. R. Dźwigoł i I. Steczko. Kraków : Collegium Columbinum, 2015. S. 33–46. 29. **Толочко П.** Відроджуючись, не зрікаймося своїх традицій / Українські сторінки. URL. http://www.ukrstor.com/ukrstor/toloczko_tradizii.htm. 30. **Туз В.** Дозвольте доповісти, пане-товаришу? «*Контракти*». 2004. №7 (лютий). 31. **Тулузакова О. Г.** Актуалізація етикетних мовних формул на позначення звертань. *Наук. праці: Філологія. Мовознавство.* Миколаїв : РВЦ ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 79. Т. 92. С. 62–67. 32. **Чак Є. Д.** Мовний етикет: «Пане-товаришу!» *Дивослово.* 1998. № 7. С. 13-17. 33. **Швед Г.** Пан? Товариш? *Українська культура*. 1991. №1. С. 31. 34. **Шинкаренко Т.** Чому ніяковіє пан полковник і коли мадам – не мадам. *Українська мова та література в школі.* № 6. С. 36-39. 35. **Strycharska-Brzezezina M.** Kozak ukraiński/ Studium językowe. Kraków: Universitas, 2005, – 373 с.

Скаб Мар'ян Стефанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Вул. М. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, Україна.

E-mail: skabm1@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-9303-6154

Skab Marian Stefanovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the History and Culture of the Ukrainian Language Department, Yurii Fedkovych Chernivtsi National University. M. Kotsiubynskyi Str., 2, Chernivtsi, 58012, Ukraine.